

**TÉRA TEE GUARANI
OJEPORÚVA KO'ÁĞA
PARAGUÁI RETĀME**

ÑE'Ĕ RAPERKA MOAKĀHAPAVĔ
PARAGUÁI ÑE'ĔNGUÉRA SĀMBYHYHA

MBURUVICHAVETE RENDA

Mario Abdo Benítez
Tetã Ruvichavete

PARAGUÁI ÑE'ĒNGUÉRA SĂMBYHYHA

Ladislao Alcaraz de Silvero
Sămbyhyhára

Celia Beatriz Godoy Riquelme
Ñe'ě Rape'apo Moakăharapavě
Lengua de Señas Moakăhapavě Pyruhára

Carmen Rossana Bogado de Orué
Ypykuéra Ñe'ě Ñeñongatu ha Ñemyasăi Moakăharapavě

Celeste Concepción Fleitas Guirland
Ñe'ě Rapereka Moakăharapavě

María Benigna Alvarenga de Sánchez
Pytyvôharakuéra Moakăhára

Mauricio Tomás Jara Colmán
Virus Jeporu Moakăhára

Raúl Felipe Galeano Jiménez
Tembiporu Momarandură Moakăhára

Oswaldo Javier Núñez Aquino
Tekome'emy Moakăhára

Máximo Gilberto Samaniego Vera
Mba'apohára Moakărapu'ără Moakăhára

José Alberto Quiñónez Rivas
Mañangapy Moakăhára Sapy'aguáva

Carlos Eduardo Garay Ugarte
Temimoĩmby Rembiapo Rape'apo ha Ñehesa'ỹijo Moakăhára

Pablo César Salinas Fretes
Pytyvôharapavě

MBA'E APOHÁRA ATY

Tembiapo mbojoajuha ha haihára
Domingo Adolfo Aguilera Jiménez

Pytyvôhára
Zulma Beatriz Trinidad Zarza
Abelardo Ayala Rodríguez
Miguel Ángel Verón

Moñe'ě ha myatyrôhára
Abelardo Ayala Rodríguez
Esmilse Ramírez de Giménez
Walter Emilio Gómez

Aranduka retepy mohendahára
Lic. Edgar Amado

Ñembokuatia
Ñerenohě mokõiha, ary 2022-pe
ISBN: 978-99967-844-0-8
Mboýpa: 500 aranduka
Kuaña'ne'ě'apoha: Frigon S.A (595 21) 904 852
Paraguay – Paraguái

© Paraguái Ñe'ěnguéra Sămbyhyha (PÑS)
Óga renda: Avda. Boggiani Ppy 6260, R. I. 5 Gral. Díaz ha R. I. 4 Curupayty
mbytépe.
Ñe'emybry: (595)-21-607-111

ISBN: 978-99967-844-0-8

9 789996 784408

TECHAUKAHA

ÑE'Ë ÑEPYRÛ	5
ÑEPYRÛRÃ	7
I. JAIKUA PYPUKUMIVE HAĞUA	10
Mba'érehépa tuichamba'e téra tee guaranikuéra rekópe	9
Akóintepiko ojeporúva terajoapýramo	11
Ko'áğa rupi ojehecharamo téra guarani	12
II. TÉRA RYSÍI ÑEHESA'YIJOPYRE	15
Terakuéra ojeporuvéva	23
III. ÑE'ËPAHA	26
IV. MBOJOAPY	27
V. ARANDUKAPURUPYRE	44

ÑE'Ë ÑEPYRÛ

Máva réra tee niko ikatukuaa oñeguenohẽ heta hendágui, upépe ojehechakuaáta mba'épa he'ise: sapy'ánte ou jeroviapy járagui, oĩ oiporavóva tekove marãngatu réra apytégui upéicha avei sy, túva, taita, jaryikuéra yramo máva ojehecharamóva réra apytégui, ha ikatu ojeporavo téra tee oñemomba'eguasupotávo peteĩ mba'e térã tapicha.

Ko aranduka hérava *Téra tee guarani ojeporúva ko'áğa Paraguái retãme*, téra teekuéra guaraníme oĩva rehegua, oñeguenohẽ Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbhyha kuatiakuéra tee apytépe, oñemyasãiva mokõi jeyha, ha upekuévo ko tetã remimoĩmby oikuave'ẽ maymávape hembiaapo tee rapykuere.

Ndahetái niko tembiapo ohapereka ha ombopypukúva téra teekuéra guarani Paraguáipe ojeporúva rekopy, imandu'aháicha yma guive tapicha iñarandu ha ohyykóiva ko'ã mba'e. Hakatu, ko'ẽko'ẽre ojehecha hetaveha tapicha omboheraséva guaranietépe imemby térã ita'yra, ha sapy'ánte nahesakãmbái ichupekuéra mba'eichaitépa ikatu oiporu. Ko aranduka rupive hi'ãiteva'erã oréve rojuhu ko'ã tapichápe, rohechaukávo ichupekuéra mba'eichagua téramapa ojeporu ñane retãpy rehe, mba'éichapa ojehai hendapete ha mba'épa he'ise.

Ko aranduka Téra tee guarani ojeporúva ko'áğa Paraguái retãme niko iñapysẽ oñepia'ã ha na'ikangýi rupi mba'apoharakuéra oĩva Ñe'ẽ Rapereka Moakãhapavẽme, Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbhyhahapegua, péicha omohu'áva mba'e'apopy.

Rombo'aguyje avei ko'ápe *Dirección General del Registro del Estado Civil* (DGRE-C)-pe, orepytyvõ rehe iñepyrüete guive, ombohasávo oréve ikuatia ñongatupy, oguerekohápe mavakuéra réra guaranimegua, ojeporúva Paraguáipe ko'áğa. Umi mba'e ári ae ikatúkuri romboguata ha romohu'ã ko kuatia.

Romokyre'y opavave tapicha, oñe'ẽva guaraníme térã umi oñe'ẽ'yvape, toiporu ko'ẽko'ẽre téra guaranimegua, ipype ñañoheñoi jey, ymaite ojapohaguéicha ñande ppykuéra, ani hağua mavave ñanderesarái mamóguipa jaju, peteĩva teko ñanemombe'úva rehegua.

Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbhyha omba'apóta ohóvo omongakuaa hağua ko aranduka, hetave téra ohesa'yijóta ohóvo, ikatu hağua'icha, mbeguekatúpe, tetãy-

guarakuéra oguerekopa peteĩ hendápe téra guaraníme oĩva, ha py'aguapýpe toiporavo omoĩséva imemby térã ita'ýrape.

Ladislao Alcaraz de Silvero
Sãmbyhyhára

ÑEPYRŪRÃ

Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha heñóiva'ekue Léi 4251/10 Ñe'ẽnguéra rehegua rupive, oñangareko haḡua ñe'ẽnguéra Paraguáipe ojeporúva rehe, ani haḡua ogue, tokakuaa uvei, ha ojeporu porã haḡua mokõi ñe'ẽ teetéva Paraguáipe, guarani ha *castellano* ñe'ẽ, ojokete rehe. Upéicha rupi heta hembiaporã akói, ñane retãme hetãgui ñe'ẽ ojeporúva ha iporuhára aty. Pokõi (7) sua (millón) máva ñaime Paraguáipe, ha ipype oĩ 20 pyykuéra ñe'ẽ rupi, ojeporúva ijatykueraha rupi, tetãpy rehe. Oĩ avei pytagua oikeva'ekue ñane retãme, iñe'ẽnguéra reheve avei, heta tavaha rehe. Jahechaukami haḡua, oĩ *Alemania-ygua, Brasil, Japón, Ucrania* umivagua, oikóva hikuái hekoitépe, iñe'ẽme, ojepokuaaháicha ha ikaru reko reheve hamba'e.

Pe Léi Ñe'ẽnguéra rehegua omboaje tetãyguarakuérape iderécho, peteĩteĩme ha hetaháichape (Ak. 9^{ha}, 10^{ha} ha 11^{ha}). Umíva rehehápe, Paraguái Ñe'ẽnguéra Sãmbyhyha oñemoĩ ohesa'ýjijo ko tembiapo téra tee guaranimégua rehegua, upéichapepa nombojeroviái tetãygua ñe'ẽ ojeporuvéva, ha avei ohechágui pe téra tee tuicha mba'eha mavakuéra reko mopyendápe¹.

Ko tembiaporãme, romoḡuahẽse marandu oĩva ñe'ẽ teekuéra rehe, ikatu haḡuáicha oĩmbaite ha hesakuaitepeguáva, umi ojeporúmava Paraguáipe rehe, oĩháicha Dirección General del Registro del Estado Civil (DGREC), Tekojoja Motenondeha reheguápe. Ko Moakãhapavẽme rombo'aguyje, oñangareko rehe ore remikotevẽ rehe romoñepyrũ guive voi ko tembiapo, ome'ẽvo oréve terakuéra rysýi oguerekóva ñongatuhápe, upéva rehe roñemopyenda haḡua.

Ko tembiapo rupive ningo hí'ã ojesape'amive sy ha túva, umi ojesaréva ohaiuka haḡua imembykuéra réra tetã kuatia ñongatupýpe, térã umi tetã rembijokuái ndoikuaa porãiva mba'éichapa ojehaiva'erã terakuéra. Oiko jepi upeichagua apañuãi ñande apytépe. Nahesakãporã tapichakuérape mba'eichaitépa ikatu oiporu umi téra guaranimégua. Sapy'ánte ndojekuaaporã pe téra ojeporavóvapa oĩ porã, mba'éichapa oñeñandúne mitã oñembohérava. Terakuéra ndojehaíri avei peteĩ hendáicha año, sa'ígui ojekuaa mba'éichapa guaraníme ojehai porã, térã ne'írãgui guarani jehai heko pyta. Upévagui, peteĩ téra ikatu ojehai heta hendáicha, ha ñaimo'ã téra hetáva. Upéicha oiko pe Kuarahy rehe, ojehai avei Kuarajhy; Anahi, Ahnai ha Anai, peteĩnte.

¹ Cfr. Unesco, 2008: 31-36.

Ko tembiapópe roiporu pe achegety teetéva, Guaraní Ñe`ẽ Rerekuapavẽ omoneĩ ramóva, ha upévo romopeteĩ terakuéra jehai.

Sapy`ante ndojekuaaporã pe térapa añetehápe oĩ guaraníme térãpa ou ambue ypykue ñe`ẽgui; umíva hasy omohesakã porã haġua oikuaa porã`yva umi ñe`ẽ. Oĩ avei téra ndoúiva guaraní Paraguáigui, ypykuéra guaraníva ñe`ẽguiva. Upéicha jahecha pe Maino (*mainumby* oje`éva guaraní Paraguáipe), upéva ou mbya ñe`ẽgui; Ruvusu (upéva ou Ñande Ruvusúgui, he`iséva 'Ñandejára', guaraní paĩme).

Ko`ã apañuãĩ orembo`ékuri mba'eichaitépa rombohapéta ore rembiapo, hi`ãgui oréve sy ha tuvakuéra taipy`aguapy ombohéravo imembýpe guaraníme, téra umi ohekáva hína imembýpe herarã.

Umi ñe`ẽ ojeporúva téramo, guaraníme ojeporu oñembohéra haġua opamba`e jahecháva ñande jerépe, yvyra, tymba, mbyjakuéra, ha mba`e oíva ñane mba`ere-rovia téra Ñandejára rehegua mba`ekuaápe. Ja`ekuaa haġua guaraníguipa ou umi téra, rohekakuri ñe`ẽngueraryrúpe, oíhápe ñe`ẽ tee`yramo. Umíva ha`e *Tesoro de la Lengua Guaraní*, Antonio Ruiz de Montoya rembiapokue (1876 [1639]), *Diccionario guaraní-español, español-guaraní*, Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna rembiapokue (1950), *Diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano*, pa`ikuéra Antonio Guasch ha Diego Ortiz rembiapokue (1986), *Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano*, Antonio Ortiz Mayans rembiapokue (1997 [1960]). Upéicha avei, heta orepetyvõ karakuéra arandu rembiapokue, ha peteĩ haihára rembiapokue. Terakuéra oíva umi tembiapokupente ore rombohysýi ko kuatiápe. Oĩramo ohecha-séva, ojuhúta ko aranduka pahávo umi mba`e ojehekahagueichaite, mba`éichapa oñembohaperáe mba`ejeheka.

Oremba`ejuhukue oíva ko arandukápe, rombopypukuvéta rohóvo áġa tenonderãvévo. Ko`ápe romoĩ umi téra oiporúmava voi tetãyguarakuéra. Tenonderãvévo rombosako`ise peteĩ aranduka oguerékóva téra pyahu, hyru voi, ikatuhápe sy ha túva ohekántema imemby rerarã, oipotaháicha.

Romongakuaávo rohóvo ko tembiapo, tuichave ha iporãve haġuáicha, romoĩ-se ipype mba`ekuaaverã ñe`ẽguivogua, umi téra poruha rehegua (kuñápa térãpa kuimba`e umi ombokuatiakáva imemby réra, mbovy arýpa, atýpepa moõ henda, iñe`ẽypykue ha oiporuvéva, moõpa heñói ha moõpa oiko). Iporã avei jaikuaami

mba`éichapa ojeporu téra guaraní yma guive; umi mba`e jaikuaáramo, heta mba`eve ikatu ñahesa`yji, imitãvéva ha itujavéva apytépe ojoavy ijeporu hamba`e.

Oñepyrũvo ko aranduka, imoñe`ẽhára ojuhúta oñehesa`yjiha mba`épa he`ise pe ñe`ẽ ha téra tee ñande reko guaraníme, upevarã roñemopyenda umi tembiapo ijapohára ipopenovéva rehe, karai *León Cadogan, Bartomeu Meliá, Delicia Villagra, Curt Nimuendaju-Unkel* umíva rehe ro`e. Mbykyhápe rohechauka avei mba`éichapa ojeporu raka`e téra tee yma teatinokuéra árape, mba`éichapa ojeheja téra guaraní jeporu Paraguái isãso rire, ha mba`éichapa ko`áġa oñemoĩ jey mitãnguérape herarã guaraníme.

Aranduka mboja`opy mokõihápe oĩmba terakuéra hysyihápe, oñeñe`ẽ`imi rire hese. Upe téra rysýipe oñemombe`u guaraníme mba`épa he`ise, sapy`ante hesa rupiete, ha oñemombe`u avei mba`éramo ojerereko guaraní rekoitépe.

Aranduka pahávo, rombohysýi umi téra ojeporuvéva, oíháicha DGREC-pe; upépe jahechauka umi ñe`ẽ ojeporuvéva ha ojehayhuvéva tetãyguakuéra apytépe.

Ipahávo, rovy`a ikatu rehe romoġuahẽ opavavépe ko tembiapokue –ndoro`eséi hese michíha, ani haġua oje`e jajapo`iguiha tapicha réra mba`e– oñemohesakãhápe 188 téra rapekue. Upéva rojapóvo, ro`e romoirũha heta tapicha ohekáva ombojevuy haġua ñande reko pypuku, peteĩháicha ha hetaháicha, ro`évo avei ore «pe aty tetã pokatu itenondehápe, hetavépe ohupyty sãso, oñemombarete ha ojehecharamo opáichagua teko»².

² Touraine, 1998: 23.

I. JAIKUA PYPUKUMIVE HAĞUA

Mba'érehepa tuichamba'e téra tee guaranikuéra rekópe

Guaranikuérape ġuarã niko ayvu tuichaiterei mba'e. Umi avakuaahára (*antropólogo*) ha tapicha ohaperekáva hekokuéra oñemoĩ oñoñe'ẽme upéicha ha; oĩvoikatu he'íva hekokuéra ha'eha ayvumeme, «*civilización de la palabra*» (Villagra-Batoux, 2002: 66). Indígena guaraníme ġuarã, ko'ýte umi mbyápe, ñe'ẽ ha ánga ndoikokuaái ojuehe'ỹ, mokõivéva peteĩ mba'e ańõnte, ha'ehína ayvu-ánga, *ojapykanóvo* (oñembo'apykávó) mávape oúvo ko yvy ape ári, he'iháicha *León Cadogan*, tapicha arandu ha katupyry Paraguagua, ohaiva'ekue aranduka herakuã mombyrýva *Ayvu Rapyta* (1959: 23). Upéicha rupi niko mbyakuéra ñe'ẽme 'resucitar' oje'e *eepy*, he'iséva 'oñembojevvy pe ñe'ẽ', péva he'isehína tekove ojevvyha ñe'ẽ ojevýramo (Cadogan, 1959: 105).

Ko'ã hembigueroviakuápe niko peteĩteĩva umi ypykuérape héra tee hína ñe'ẽ tuichavéva oguerékóva hekovépe, pe héra rehe ojeko henonderã. «Guaranikuéra niko "ndahérai" péicha térã amóicha», ohaĩ karai avakuaahára (*antropólogo*) Alemania-ygua Curt Nimuendaju-Unkel, «ha'ekuéra "ha'e" heraháicha» (1978: 53).

Mitã guarani oúva yvy ape ári héra tee voi, ha péva ome'ẽ ichupe ijarýi. Ava paje ohechakuaántemava'erã upe téra, ha upevarã ha'e oñembo'e, oajuna ha ojeroky, ha upéi opyta okerei, ha upépe itupã omombe'u ichupe mba'éichapa héra pe mitã. Upe téra ha'ekuéra oguereko ñemimbýpe ha'ekuera'ỹva renondépe, ha hendaguépe oiporu ambue *marcante*, ikatúva oheja heta jey ambue rehe, tekotevẽramo (Nimuendaju-Unkel, 1978: 49-53; Schaden, 1998: 169). Peichahágui pe máva hasyetéramo ha opa hendáicha ojeheka rire oñemonguera ha ndaikatuveietéramo, ojepe'a ichugui héra ha oñemoĩ ichupe ipyahúva. Ko mba'e rehe Nimuendaju-Unkel imandu'a, oñe'ẽ iñaranduka oñe'ẽ'ẽhaguépe (55):

«Ha'ekuéra oguerovia pe máva, oñemboherapyahúvo, ha'e iñambuete nungaitaha, ha pe mba'asy opytaha pe tapicha ha héra tuja rehe, ha oñemomombryha pe tapicha pyahúgui; kóva katu upe guive okuera mba'asýgui. Oñembopyahuha ára guive héra, noñehenduvéma-verã pe tapicha réra tuja ha pya'etemi ojehejáva'erã tesaráipe».

Péicha omomba'eguasúramo herakuéra guarani ko'áğagua niko ojegueroiviakuaa umi Kario oikova'ekue yma yvy oĩhápe ko'áğa Paraguay ha táva ijereregua, oimé-

ne upéicha avei raka'e omomba'e ijayvu tee. Ağakatu ndajarekói ñande pópe umi kuatia oñemboguapy haguépe yma terakuéra tupãópe, oñehesa'ỹijo hağua mba'éichapa ojeporu ojejúvoraka'e téra umi *criollo* ha *mestizo* apytépe Paraguáipe. *Dirección General del Registro del Estado Civil* (DGREC), opytáva *Ministerio de Justicia* ryepýpe, omba'apo oúvo hína ojerereko hağua umi kuatia, opavave ikatu hağuaícha omoñe'ẽkuua. Tamora'e umi tembiaporã toñemboguataporã ikatu hağuaícha opaite Paraguái jareko ñande réra ha rerajoapy rekoasã, ha'evahína ñande reko rekovesã.

Tembiapokue tenondete oñerenohéva'ekue Paraguáipe téra tee rehegua hína *Mil apellidos guaraníes*, León Cadogan ohaiva'ekue, oñerenohẽ ppyva'ekue 1960-pe. Ipye Cadogan ombohysí terakuéra oúva heta ypykuéra retãgui, taha'e mbya, chiripa térã paĩ; avei oguerokie umi terajoapy yma *reducciones jesuíticas*-pe guare. Ojekuaa niko umi *reducción*-pe ojehejahague ypykuéra oiporu héra tee, henonderã omoĩma guive téra ikaraihague.

Ojekuaaporãvahína sa'ieterei téra ha terajoapy guarani oğuahẽha ko'áğa meve. Ko ojuhúva niko ndojegueroviaséi, ojekuaápype yma *jesuita*-kuéra oñemosẽ mboyye, 1767-pe, hetavehague ypykuéra oikóva ko tetãme; 85.178 tapicha apytégui, 61 % (52.647) ypykuéra (Meliá, 1992: 57; DGEEC³, 2012). Umi tapicha hetavéva upéramo réra, oje'emahaguéicha, sa'ieterei oğuahẽ ko'áğa ñandéve.

Ojekuaa hağua mba'éichakuépa hetaite téra ha terajoapy guarani ogue ha opyta tesaráipe, tekotevẽ oñe'ẽ'ẽ karai *Carlos Antonio López* rembiapoukapy oséva'ekue 1848-pe rehe. Upéramo ha'e omboty ypykuéra rekoha yma umi *reducción jesuita*-kuéra ojapova'ekue, ha mbaretépe omoambueuka ichuguikuéra héra ha herajoapy, omoĩvo hendaguépe umi téra *cristiano* (Bareiro Saguier, 2004: 20).

Cadogan ohechakuaa ha ohechauka mba'éichapa oñemohendague umi téra, ohaíramo guare hembiaipo *Mil apellidos guaraníes* (1960: 21):

«Registro Civil de las Personas, oñemoñepyrúva'ekue 1899-pe, ohechakaporãrasa mba'épa oikoraka'e umi indígena rerajoapýgui umi táva yma opytava'ekue umi Reducción térã Pueblos de Indios o Misiones-pe. Táva Juty niko indígena retã tee va'ekue, ojehechakaháicha umi Registros Parroquiales yma guarépe, 77 téra oñemboguapýva Registro Civil Libro de Nacimientos ppy. 1-pe, ojeporuva'ekue 1899 – 1900-pe, ojejuhu irundy terajoapy añoite guaraníva: Mbayraru (Mbayrayu?), Guaricuyu (oñembojo'a), ha Nduré, kóva oñemoguara-

³ Dirección General de Estadística, Encuestas y Censos.

nipyre, ha ou terajoapy castellano pegua Duré-gui. Táva Ka'asapápe, indigenakuéra tavakue avei, 1899 ha 1990-pe oñeanota Libro de Nacimiento-pe 211 tapicha, ha umíva apytégui peteĩmínte guaraníva: Tamay».

Ñañe'ẽramo tembiguerovia peteĩ *época*-pegua rehe, ikatúta oñeikũmby ojehecháramo moõpa oñembo'y tapichakuéra. Oñehesa'yijóramo oikóva Paraguái isãso rire, ojehechakuaáta oñemopyenda ha oñemombareterãngue tetã rayhu, oñeñepyrũhague ojepe'a tetãyguakuéraragui heko tee rapo: iñe'ẽnguéra pypore herakuérape. Katu ñandepo'a ko'ãga, jareko rupi heta tembiporu pyahu, ikatuete jai-kuaa ha jahupi jey yvate umi ypykuéra réra tee oñeñongatúva tupão yma ha *reducción*-kuérape, ha oñekuave'ẽ jey tetãyguakuérape oiporu hağua.

Akóinte piko ojeporúva terajoapýramo

Umi avakuaahára (*antropólogo*) rembiapokue guaranikuéra reko rehegua omombe'u ypykúera ko tetãmegua ndoiporuihague mokõi téra yramo terajoapy oñembohéra hağua, oiporuháicha Europa-ygua. Oĩ oiporúva ñe'ẽ apesã oñembohéra hağua, umíva apytépe Ava Poty térã Yvyra Jára hamba'e, oguerékóva mokõi téra; peicha'yramo peteĩ mba'e rérante oiporu hikuái.

Oĩ ñe'ẽ ko'ãga rupi ypykuéra oiporúva téra teéramo, katu yma *reducción jesuítica*-pe ojeporuva'ekue terajoapýramo. Techapyrã jajapyhykuaa Takua, umi Apapokúva apytépe ojeporu oñembohéra hağua kuña, ha *reducción*-kuérape katu ojeporuva'ekue terajoapýramo (Cadogan, 1960: 22, 63). Avei ojejuhu Kuarasy (Kuarahy) ojeporúva oñembohéra hağua kuimba'épe umi chiripa ha mbya apytépe, ha terajoapýramo yma *reducción*-pe (Cadogan, 1960: 22-24, 39).

Ko'ápe rombohysýi techapyrãramo téra oñemboguapýva kuatiápe *San Ignacio* Guasúpe, 1794-pe, ojehechakuaahápe mba'éichapa iñambue terakuéra (Boidin, 2004: [ANA NE 96] 2):

Ygnacio labe
Dionicio labe
Pasqual Chama
Inocente Chama
Santiago Aripaiy

Vicente Aripaiy
Pedro Casimiro Aripaiy
Diego Charay
Benancio Charay
Urbano Charay
Bartolomo Charay.

Ko ojuhúva ohechauka umi ypykuéra réra oikéramoguare umi *reducción*-pe noñembopyahuveihague, ha péva ikatuete, *reducción*-kuérape oñemboykete rupi tembiguerovia ha iñembo'ekuéra. Ohasávo ára, aipóramo, oñemoambuéntema umi tapicha réra oñemoíva ichupe ikarai rire, ha héra teekuéra katu opytaitéma upépe, terajoapýramo, ojehechakuaaháicha umi kuatiápe.

Ko'ãga rupi ojehecharamo téra guarani

DGREC marandurenda rupi, ojehechakuaa ojupihá tuichaiterei teraite jeporu guaraníme tetã Paraguái ryepýpe, kóva oikoveha ohasaramovéva pa ary ryepýpe. Ja'éta-ramo, tuvakuéra áğagua oiporavo, hetaiteve ymaveguarégui, peteĩ téra guaraníme ita'yrukuérape ġuarã, ha ndohói ha'épa guarani térã *castellano* ñe'ẽhára rehe. Ko mba'ekuaarã oikotevẽ peteĩ ñehesa'yijó mbarete ñe'ẽaty rehegua ha'eñóva, ja'eporãvétaramo ko'ãga rupi ojupihína pe guarani jeporu teraitépe ha kóicha ha'ete ojuhuvéva umi túva oñe'ẽ'yva guaraníme. Pe terajoapy ndojeporavokuaái, pe téra katu ojeporavo.

Ary 2014-pe roñe'ẽ DGREC ha imba'apohára ndive ombohasa hağua oréve peteĩ ñemboheraguapy rysýi, pépe rohechakuaa heta mba'emimi tuichamba'éva terakuéra rehegua. Techapyrãramo, jeporu py'yí ãva pa'ũmegua ojehecharamoiterei, ko'ãva apytépe oĩ Arami, hérava 12.787 tapicha rupi tetã tuichakue. Ñambojuhétaramo, ko'ã tapicha retakue ikatu ja'e hetaveha oĩ tavakuéra ndatuicháiva tetãmegua, ja'ekuaa *San Bernardino*, táva arahaku rehegua oñemomba'évéva Paraguáipe, oíva tetãvore *Cordillera* ryepýpe, ary 2002-pe 9.491 yvypóra rupi oguereko; térã General Artigas, tava'i Itapúape, oguerékóva 11.042 tapichape ary 2002-ramo (DGEEC, 2004: 45, 78).

Ambue mba'e jahechakuaáva oĩma avei téra guarani pytagua retãme, techapyrãramo ja'ekuaa *México*, imombyryetemíva Paraguáigui. Purahéi ha ñoha'ãngahára *México-gua Anahí Giovanna Puente Portillo*, hi'arareñóiva táva *México*-pe 1983-ramo, ojekuaáva ichupe tetã ambuére hembiaapo porãite rupi, ohechauka techapyrãramo opavavépe mba'éichapa oñemomba'e téra guarani rehe mombyrygua, ambue tetã *América-gua*.

Tuichaháicha, okakuaahína téra guarani jeporu tetãygua imitãvéva apytépe, ja'ekuaa ha'eha peteĩ mba'e iporã añetéva ñe'ẽ guarani rehehápe ha hayhupápe, mbarete ipyahúva ñane ñe'ẽme ġuarã, ñanemokyre'ỹva ñamba'apovévo ko'ẽko'ẽre hesehápe, ikatu haġuáicha ijeporu isarambi opaite hendápe tetã tuichakue jave, ha'eháicha peteĩva tetã ñe'ẽ tee.

II. TÉRA RYSÍI ÑEHESA'YJOPYRE

Hesakãve haġua ko tembiapópe rohechákuri téra guarani ha'eñóvante, péva hína, ndohóiva ambue téra ndive; péicha avei ndorohechái terajoapy guarani, ha'éva hína ambue mba'ete; kóva rehegua tembiapo osẽta tenondeve gotyo, okakuaave rire opáichagua apopy oguatáva ohóvo mbeguekatúpe.

Peteĩteĩva téra rysípegua ogueraha *corchete* pa'ũme mba'éichapa oñemboguapy kuatiápe DGREC-pe, iñambuéramo, ha ijykére, mboy jeýpa ojeporu tetã remimoĩmby marandurendápe. Techapyrãramo: «Angirũ. [Angiru – 1]».

Oĩ téra noñemoesakãiva guaraníme, ndoguerekói rupi ambue mba'e he'iséva. Techapyrã: *arasa*. Pe ñe'ẽ he'ise jave ambue mba'e pe he'iva ári, oñemoesakã. Techapyrã: «Apyka. [1]. Péva he'ise 'guapyha, tenda ojeguapyha'. Pe *apyka* oguereko he'iséva guarani mbyá jeroviápe. Techapyrãramo: Ñande Ru (Papa Tenonde) ojekuaávo ypytũ pa'ũme omoheñói haġua arapy, oguapy kuri peteĩ apyka apu'a'i ári».

Umi téra ikõiva ndojeiva'erãi ojuehegui, oñondive ohova'erã. Techapyrã: *Aramimbi*.

Guarani ñe'ẽtekuaa rupi, oĩ tero ikatúva oguereko mokõiháicha ije'e; peteĩva, ojeheróva ha'etéva, ha ambue, apopýva. Peteĩ tero kóva rehegua ojeporúramo teraitéramo, ha opytáva pe ysaja apopývape, ro'e ojeporu haġua pe ysaja ha'etévape, pe oĩporãháicha. Techapyrã: «Hory. [Jory – 3]. *Tory* iporãve jaiporu téraramo, upéva hapoite».

Ipahápe, romboguapy umi téra kuaapýva mymba ha ka'avo réra, heta ko'ãichagua ndoguerekói mba'éichapa oñehenóita España ñe'ẽme. Techapyrãramo: *Amambái (Dryopteris filixmas)*.

1. **Ache.** [2]. Péicha héra ypykuéra guarani aty, oikóva tetã Paraguái yvate gotyo, ha'ekuéra ndojehe'aséi avavére ndaha'éiva hesegua.

2. **Akã.** [Aca – 1].

3. **Ama.** [Ama – 16].

4. **Ama'i.** [1].

5. **Ama'ỹ.** [Ama'y – 1]. Ha'ete pe *Ama'i* jeýnteva ko téra.

6. **Amambái.** [Amambay–130]. Peteĩ helecho oĩva pe aty ojeheróva *aspidiáceas* ryepýpe. Pe ka’avo hakã poguasú, hogue ohupytýva 1,5 metro ipukukue. (Téra kuaapýpe: *Dryopteris filixmas*). Ko téra avei oiporu pe tetãvore paapyha Paraguái pegua.

7. **Anai.** [146]. Séivo poty héra péicha.

8. **Angirũ.** [Angiru – 1].

9. **Aña.** [2]. *Aña, Añáy* térã *Añanga* oĩ mombe’upy tupi-guarani ymaguaréva ryepýpe, ha ojekuaa ichupe heko agraciado ha hory rehe, péicha he’i avakuaahára Curt Nimuendaju. Ko’áña he’ise ‘mba’epochy’ guarani Paraguáipe, ha upéicha avei umi guarani Brasil-gua apytépe, upéva oñepyrũ raka’e ombo’e ypy guive ichupekuéra pa’ikuéra Iglesia Católica pegua.

10. **Ao po’i.** [3].

11. **Apyka.** [1]. Péva he’ise ‘guapyha, tenda ojequapyha’. Pe *apyka* oguereko he’iséva guarani mbya jeroviápe. Techapyrãramo: Ñande Ru (Papa Tenonde) ojekuaávo ypytũ pa’ũme omoheñoi haña arapy, oguapýkuri peteĩ apyka apu’a’i ári.

12. **Aramimbi.** [Ara Mimbi – 1].

13. **Arapoty.** [Arapoty – 1].

14. **Arasesa.** [1].

15. **Arasunu.** [Arasunu – 1].

16. **Ára.** [Ara – 94].

17. **Arai.** [8].

18. **Arami.** [12.787].

19. **Arandu.** [25].

20. **Arapy.** [9].

21. **Arapysandu.** [2]. Péva peteĩ cacique guarani réra, peteĩva omoheñoiva’ekue táva San Ignacio Guasu, Misiones, Paraguáipe oĩva. Pe ñe’ẽ ha’ete oikóva *arapy* ha ñandu-gui, oñondive he’ise ‘oñandukuaáva arapy’.

22. **Arasa.** [1].

23. **Arasẽ.** [Arasẽ – 1].

24. **Arasy.** [Arasy – 49]. Péicha oñembohéra arapy jarýi, Tupã rembireko, Narciso R. Colmán remimombe’úpe.

25. **Ary.** [12].

26. **Ava.** [13]. Ikatu he’ise ‘yvypóra, kuimba’e’ térã ‘ypykue’.

27. **Avare.** [2]. He’ise ‘pa’i’.

28. **Avei.** [3].

29. **Che.** [7].

30. **Eira.** [Eyra – 1].

31. **Eirete.** [13].

32. **Guaira.** [1]. Peteĩ *cacique guarani* péicha héra, heta mba’e oñemombe’u hesegua ypykuéra Paĩ Vavyterã apytépe. Péicha héra avei tetãvore irundyha, Guairá, itavaguasu hérava Villarrica, opytáva 173 *kilometro*-hápe Paraguáigui, Paraguái retã tavaguasu. Péicha avei, Paraná, *Brasil*-pe, oĩ peteĩ táva hérava Guaira, ha *Venezuela*-pe avei peteĩ táva héra La Guaira.

33. **Guana.** [5]. Péicha héra ypykuéra oikóva *Chaco* Paraguáipe.

34. **Guarani.** [10]. Péicha héra ypykuéra oikóva Sudamérica yvype, ko’áña oĩhápe Brasil, Argentina, Paraguái ha Bolivia.

35. **Guarana.** [9]. Péicha héra peteĩ purahéi omoheñoiva’ekue José Asunción Flores 1925-pe. Kóva oguenohẽ pe ñe’ẽ peteĩ jehaipy ojapova’ekue ñe’ẽpapára Misiones-gua Guillermo Molinas Rolón-gui (1892 – 1945). Ojehaitaramo guaraníme, opytava’erã *Guarania*.

36. **Guasu.** [Guazu – 1]. Péva ikatu he’ise pe tymba, térã ohechauka mba’ekuéra tuichaha.

37. **Guaviju.** [Guabiyu – 1].

38. **Guavirami.** [Guabirami – 1].

39. **Guyrapeju.** [1]. Oúvaicha *guyra ape sa’yju*-gui.

40. **Hope.** [6]. Téraramo iporãve jaiporu *Tope*, upéva hapoitégui.

41. **Hory.** [Jory – 3]. *Tory* iporãve jaiporu téraramo, upéva hapoite.

42. **Hovy.** [5]. *Tovy* iporãve jaiporu téraramo, upéva hapoite.

43. **Hũ.** [Hu – 14].

44. **Inga.** [4].

45. **Itatĩ.** [Ytati – 1]. He’ise ‘ita morotĩva’.

46. **Jajái.** [2].

47. **Jaku.** [2].
48. **Jára.** [121].
49. **Jarami.** [1].
50. **Jasukaretã.** [Jasukaretea – 1]. (Tojehechami *Jasuka*).
51. **Jasuka.** [9]. Guaraninguéra Paĩ Tavyterã omombe'uháicha, *jasuka*-gui osẽmbaite opamba'e, tupãnguẽrape avei. Tetã pehẽ Amambáipe, Paraguái yvate gotyo, oĩ peteĩ yvyty hérava Jasuka Venda, ha upépe, he'iháicha paĩnguéra, oiko ypy raka'e avakuéra ha tupã.
52. **Jasyjára.** [Jasyjara – 1].
53. **Jasyrendy.** [Yasyrendy – 1].
54. **Jasy.** [30].
55. **Jasymi.** [4].
56. **Jasyrã.** [Yacira – 10].
57. **Jasyrundy.** [1].
58. **Jata'i.** [Yatay 1].
59. **Javevyry.** [Yabebyry – 1]. Péicha avei héra peteĩ táva, *Misiones*, Paraguáipe oĩva. Opyta 288 kilometrohápe rupi tavaguasu Paraguáigui.
60. **Jeguaka.** [Yeguaka – 1].
61. **Jeroky.** [1].
62. **Jerovia.** [1].
63. **Jeruti.** [218].
64. **Juka.** [6].
65. **Jukeri.** [Yukery – 2].
66. **Juky.** [2].
67. **Juty.** [Juti – 1]. Péicha héra peteĩ táva, tetãvore Ka'asapa-pe oĩva, opytáva 330 kilometrohápe Paraguay, Paraguái retã tavaguasúgui.
68. **Ka'a.** [Kaa – 2]. Guarani Paraguáipe he'ise 'ka'a'; ymaiteve katu he'ise va'ekue 'ka'aguy, yvyraty'.
69. **Ka'akupe.** [Caacupe – 251]. Péicha héra tetãvore Cordillera pegua tavaguasu, oĩva 54 kilometrohápe Paraguay, Paraguái tavaguasúgui. Ojekuaa "*Capital Espiritual del Paraguay*"-ramo, ojejapohaguẽre upépe pe tupã Tupãsy *María* Ka'akupe

rẽrape. Iñe'ẽrapo rupi he'isevaicha 'ka'aguy kupe'.

70. **Ka'asapa.** [Caazapa – 1]. Péicha héra poteĩha Paraguái retãvore, ha itavaguasu avei, péva opyta 230 kilometrohápe tavaguasu Paraguáigui.
71. **Ka'aguy.** [1].
72. **Kande.** [Cande – 1]. Péicha oje'e guaraníme *Candelaria*.
73. **Kapiata.** [Capiata – 1]. Péicha héra peteĩ táva oĩva tetãvore *Central*-pe, oĩva 20 kilometrohápe este gotyo tavaguasu Paraguáigui.
74. **Kapiatĩ.** [Capiati – 2].
75. **Karai.** [9].
76. **Káva.** [Caba – 1].
77. **Kuarahy.** [13].
78. **Kuimba'e.** [1].
79. **Kunumi.** [9].
80. **Kuña.** [19].
81. **Kure.** [1].
82. **Lambare.** [4]. Péicha oje'e herahague peteĩ *cacique* oikova'ekue táva Paraguay jerére, ojekuaakava'ekue oñorairõramoguare ypykuera España-guakuéra rovái. Héra ogueraha peteĩ táva oĩva 10 kilometrohápe Paraguáigui.
83. **Maino.** [1]. Péicha oje'e mbya ñe'ẽme, ha guarani Paraguáipe, *mainumby*. *Maino* ningo mba'e guasu hína mbyakuéra rekoitépe; ha'ekuéra omombe'uháicha, pe guyrani ndaje ombopiro'y raka'e Tupãme ijuru, ha'e omoheñoi mboyve voi arapy. Upéicha avei, okaraygua paraguáiva apytépe, pe mainumby rehe oje'e ogueruha po'a.
84. **Mainumby.** [25].
85. **Maitei.** [8].
86. **Maña.** [1].
87. **Marangatu.** [7].
88. **Mba'e.** [1].
89. **Mbaraka.** [4].
90. **Mbigua.** [2].
91. **Mbokaja.** [1].

92. **Mbo'y.** [2].
93. **Mburukuja.** [Mburucuya – 45].
94. **Mbyja.** [3].
95. **Memby.** [1].
96. **Ména.** [16].
97. **Menda.** [1].
98. **Mimbi.** [12].
99. **Mimbipa.** [1].
100. **Morotĩ.** [Moroti – 5].
101. **Neĩ térã Néi.** [Nei – 16].
102. **Néina.** [Neina – 1].
103. **Nimue.** [2]. Ha'ete *Nimuendaju*-nte, mbykyhápe.
104. **Nimuendaju.** [2]. Péva he'ise 'oñemohendava'ekue oñemano'yvehápe', apapokuvakuéra ñe'ẽme; umi ypykue oiko Brasil-pe, ha hekokuéra ohesa'yijova'ekue avakuaatyhára Curt Nimuendaju-Unkel, sandy XX^{hápe}. Pe karai péva voi héra ypy va'ekue péicha.
105. **Nune.** [1]. Péicha ikatu ojehero máva, ha upéi oime opytara'e téra teéramo. Guaraní Paraguáipe he'ise 'ikatué, ikatu mba'e'.
106. **Ñamandu.** [10]. Péicha mbyakuéra ombohéra peteĩva itupã.
107. **Ñanduti.** [2].
108. **Ñanduva.** [2]. Péicha oñembohéra peteĩ avarã(personaje), Paraguái mombe'upykuérape ojekuaáva, heta ikásova. Heko ojogua Perurima térã Pychãime, ha heta mba'e oporombopukáva oñemombe'u hese.
109. **Ñasãindy.** [Ñasaindy – 19]. Ikatu ojeporu avei *Jasyrendy*.
110. **Ñe'ëry.** [Ñe'ery – 1]. Mbya ñe'ẽme he'ise 'ñe'ẽ osyrýva'.
111. **Ñe'ëngatu.** [Ñe'engatu – 1]. Guaraní ymáme he'ise 'iñe'ẽ arandúva'. Guaraní ko'agaguápe katu, 'iñe'ëreiva' terã 'oñe'ëtereiva'.
112. **Ñevanga.** [3].
113. **Osunu.** [1].
114. **Pa'i.** [Pai – 3]. Jajesarekóramo ojehaiháicha rehe, *Pai*, ikatu avei he'ise 'pã'i', péicha héra ypykuéra oikóva Paraguái Región Oriental-pe.

115. **Pacholi.** [58].
116. **Pakuri.** [Pacuri – 2].
117. **Panambi.** [79].
118. **Pepo.** [3].
119. **Pikyry.** [Pikiri – 1].
120. **Pochy.** [2].
121. **Poñy.** [2].
122. **Potyrayvi.** [Poty rayvi – 1].
123. **Potyrendy.** [1].
124. **Poty.** [16].
125. **Poty'i.**
126. **Potyju.** [1]. Pe térape oñemombyky *poty sa'yju*.
127. **Puku.** [Pucu – 3].
128. **Pykasu.** [26].
129. **Pytã.** [Pyta – 2].
130. **Pytagua.** [1].
131. **Reko.** [Reco – 1]. Oĩmbaháicha ja'éetaramo, jaiporúva'erã *Teko*.
132. **Rembipe.** [1]. Oĩ porãve *Tembipe*, upéva oĩmbaiteháicha.
133. **Renda.** [2]. *Tenda* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
134. **Rendy.** [16]. *Tendy* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
135. **Rendy'i.** [2]. *Tendy'i* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
136. **Rendyju.** [10]. *Tendyju* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo. Guaraní ymáme pe *-ju* he'ise 'opave'y va'erã'.
137. **Rerojevy.** [Rerojeby – 1]. *Jererojevy* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
138. **Resa jajái.** [Resajajai – 1]. *Tesa jajái* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
139. **Resa.** [1]. *Tesa* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
140. **Rope.** [1]. *Tope* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
141. **Rora.** [1].
142. **Rova.** [1]. *Tova* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo.
143. **Rovaju.** [1]. *Tovaju* jaiporúva'erã, oĩmbaiteháicha ja'éetaramo (*-ju* he'ise

‘sa’yju’).

144. Rovana. [1]. Guarani Paraguáipe nahesakãporãi mba’épa he’ise; ojeporu ambue ñe’ẽ yke rehe, Yvyra Rovana-me; upéicha héra pe táva oíva Canindeyú, Paraguái yvate gotyo oíva.

145. Rovy. [1]. *Tovy* jaiporúva’erã, oĩmbaiteháicha ja’étaramo, sa’ivéramo jepe ojeporu upéicha.

146. Ru. [6]. *Túva* jaiporúva’erã, oĩmbaiteháicha ja’étaramo.

147. Ruvusu. [1]. He’ise ‘Tupã’, ypykuekuéra pãi ñe’ẽme.

148. Saindy. [1]. Ha’ete oúva *sa rendy*-gui.

149. Saite. [7].

150. Sãso. [Saso – 1].

151. Savy. [1]. Ha’ete oúva *savi*-gui.

152. Sunu. [Zunu – 1].

153. Sy. [Si – 6]. Pe ojeiháicha kuatiápe (*Si*) ikatu oime ndoúi guaranígui.

154. Takuapu. [1]. Péicha oje’e takuára pu rehe, mbyakuéra kuñáva ombopúva.

155. Techa. [8].

156. Tee. [1].

157. Téra. [Téra – 4].

158. Terami. [1].

159. Tesa. [1].

160. Tete. [1].

161. Tukumbo. [1].

162. Tume. [1]. Péicha oje’e Santo Tomás guaraníme; oje’e niko hese ouhague ombo’e ypykuérape mba’éichapa oñemitỹva’erã, oguenohẽ porãve hağua hemitỹngue.

163. Tupã. [Tupa – 36].

164. Tupãsy. [Tupasy – 1].

165. Tupi. [1]. Péicha héra ypykuéra oikóva América del Sur rembe’y rehe, ojeheguáva ha ojojoguáva iñe’ẽnguéra; atyháicha oñembohéra ichupekuéra Tupí-Guarani.

166. Vusu. [1]. Péicha oje’e avei tuicháva rehe.

167. Vy’a. [Bya – 1].

168. Yguasu. [Yguazu – 1].

169. Ymi. [1].

170. Ypakarai. [Ypacarai – 1]. He’ise ‘yupa(lago) ikarai pyre’. Upéicha héra peteĩ táva oíva Paraguái retãvore Central-pe, opytáva 48 kilometrohápe tavaguasu Paraguágui.

171. Ypoty. [1].

172. Yrasẽma. [Yrasema – 32]. Ñe’ẽpapára Narciso R. Colmán, hembiapokue hérava Ñande ypykuéra-pe, oñe’ẽ peteĩ kuñataĩ péicha hérava rehe, purahéi ha mba’epu járaramo. Pe téra ha’ete he’iséva ‘y ryapu rory’.

173. Yretã. [Yreta – 1].

174. Yrupẽ. [Yrupe – 5]. Péicha héra peteĩ yvyrape y pegua, tuicha ha iporãitemíva.

175. Ysapy. [136].

176. Ysatĩ. [Ysati – 4]. Ou y *hesatĩva*-gui.

177. Ysyry. [4].

178. Ytororõ. [Ytororo – 1]. He’ise ‘y ryapu, ho’akuevoguáva’. Péicha héra avei peteĩ táva oíva Paraguái retãvore Central-pe, opytáva 25 kilometrohápe tavaguasu Paraguay-gui.

179. Yvami. [3].

180. Yvate. [Ybate – 1].

181. Yvera. [1].

182. Yvoty. [35].

183. Yvuñu. [1].

184. Yvy poty. [Yvypoty – 1].

185. Yvy. [lvi – 3].

186. Yvyra jára. [Ubirajara – 1].

187. Yvytu. [2].

188. Yvytymi. [Ybytymi – 1]. Péicha héra peteĩ táva oíva Paraguái retãvore Paraguari-pe, opytáva 110 kilometrohápe tavaguasu Paraguágui.

Terakuéra ojeporuvéva

Ko'ápe jahecháta umi téra ojeporuvéva, oñeñongatúva DGREC-pe. Ojehechauka ojeporuvéva raẽ, ha upéi umi sa'ivéva; ñañepyrũ Aramigui (12.787 oĩ upéicha hérava), ha ñaɣuahẽ Rendyjupe (10 oĩ). Túva ha sykuéra ohecháma ko'ápe terakuéra ojeporuvéva Paraguái, ha ikatúntema oiporavo peteĩva imembýpe herarã, upéicha oipotáramo.

Arami. [12.787]
Ka'akupe. [251]
Jeruti. [218]
Anai. [146]
Ysapy. [136]
Amambái. [130]
Jára. [121]
Ára. [94]
Panambi. [79]
Pacholi. [58]
Arasy. [49]
Mburukuja. [45]
Tupã. [36]
Yvoty. [35]
Yrasẽma. [32]
Jasy. [30]
Pykasu. [26]
Arandu. [25]
Mainumby. [25]
Kuña. [19]
Ñasãindy. [19]
Ama. [16]
Ména. [16]
Neĩ térã Néi. [16]

Poty. [16]
Rendy. [16]
Hũ. [14]
Ava. [13]
Eirete. [13]
Kuarahy. [13]
Ary. [12]
Mimbi. [12]
Guarani. [10]
Jasyrã. [10]
Ñamandu. [10]
Rendyju. [10]

III. ÑĚĚPAHA

Rovy'aiterei ikatuhague rehe romoĝuahě tavayguakuérape ko tembiapo oñehesa'ỹijohápe 188 téra guaranimeguáva, ñepyrũhaitépe oñehesa'ỹijova'ekue, Paraguái Ñe'ẽnguéra Sambyhyha guive. Umíva apytégui roiporavo umi ojeporuvéva, ha umi oñehendupy'ỹivéva apytépe oĩ hína *Arami*, ombyatýva 12.787 héra rerekoha. Jajesarekóramo, jahechakuaañína oĩha ñane retãpy rehe táva guasuguasu peichaite máva hetaha.

Romopeteĩ terakuéra jehai, roheja pe achegety tee ko'ãĝaguápe, katu rohechauka avei mba'éichapa ojehei DGREC-pe. Mbeguekatúpe, romba'apose ko temimoĩmbyguakuéra (instituciones) ndive, jahechákepa nañamopeteĩri terakuéra jehai, ñamoĩ porãvo umi ojehaiva'ekuéma ha jahai porã uperiregua.

Jahecha avei hetaha ko'ãĝa sy ha túva omboheraséva imemby guaraníme, ko'ýte umi ipyahuvéva; upéva mba'é porãite ñane ñe'ẽme ĝuarã, oremokyre'ỹ romba'apo haĝua hese PÑS guive, ojeporu haĝua teeteháicha opa tenda rehe.

Ko tembiapo okakuaavévo ohóvo, oĩ heta mba'é ikatúva ñamyatyro hese. Oĩ ñe'ẽ ndajakuáiva guaranímepe oĩ téra ojoguánte chupe. Umíva apytépe ikatu oĩ ñe'ẽ oúva China ñe'ẽ, Corea téra Japón ñe'ẽgui, téra katu ypykuekuéra ndaha'éiva guaraní ñe'ẽgui.

Iporãva'erã avei jaikuaáramo moõmoõpa hetave terakuéra guaranimegua, téra araka'eka'épa ojeporuve. Upéicharamo ikatúta heta mba'é jaikuaave terakuéra guivo, umi máva *derecho* ñamomba'éma guive ñamba'apokuévo herakuéra rehe.

Jaikuaa mávapa kuña réra ha kuimba'é réra tekotevẽ avei. Guaraníme sapy'ánte péva nañambojoavýi, ha upévagui ikatúnte oiporu peteĩ téra kuña ha kuimba'é. Hakatu, iporã ñamosakãmi péva avei.

Oĩ ningo ogueraháva peteĩ térante guaraníme, téra katu ombojoparáva ambue guaranimegua'ỹva ndive. Upéva ñahesa'ỹijóramo, ikatu heta mba'é jaikuaave. Upéicha ojeporúramo, pe guaranimegua ohóramo iñepyrũme, mbytépe téra iñapỹime, heta mba'é he'ise hína.

Tembiapo terajoapy (*apellido*) rehegua jajapóramo, ikatu heta mba'é jajuhuve, katu upéva ambue ñehesa'ỹijorã.

Opa ko'ã mba'é, ja'emahaguéicha ko tembiapo ñepyrũrame, ñamboheta ha

ñamoporãvéta jahávo, ñamongakuaávo ko mba'é'apopy.

IV. MBOJOAPY

Ko'ápe rohechauka mba'éichapa oñemohendará'e tembiapo ojeheka haĝua mba'emba'épa oje'e umi téra rehe.

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'ÁĜAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
1. ACA	Aká	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
2. ACHE	Ache	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
3. AMA	Ama	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	16
4. AMA'I	Ama'i	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
5. AMA'Y	Ama'ỹ	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
6. AMAMBAY	Amambái	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	130
7. ANAI	Anai	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	146
8. ANGIRU	Angirũ	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
9. AÑA	Aña	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	2
10. AO PO'I	Aopo'i	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	3
11. APYKA	Apyka	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
12. ARA	Ára	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	94
13. ARA MIMBI	Aramimbi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
14. ÁRA RESA	Araresa	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
15. ARAI	Arai	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	8
16. ARAMI	Arami	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	12787
17. ARANDU	Arandu	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	25
18. ARAPOTY	Arapoty	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
19. ARAPY	Arapy	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	9
20. ARAPYSANDU	Arapysandu	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	2
21. ARASA	Arasa	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
22. ARASĚ	ArasĚ	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
23. ARASUNU	Arasunu	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
24. ARASY	Arasy	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	49
25. ARY	Ary, araro'y	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	12
26. AVA	Ava	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	13
27. AVARE	Avare	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
28. AVEI	Avei	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	3
29. BYA	Vy'a	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
30. CAACUPE	Ka'akupe	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	251
31. CAAZAPA	Ka'asapa	1
32. CABA	Káva	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
33. CANDE	Kande	Ñanemba'erã'ỹ.	Julio Correa.	1965	1
34. CAPIATA	Kapiata	1
35. CAPIATI	Kapiatĩ	<i>Diccionario Castellano- Guaraní, Guaraní- castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	2
36. CHE	Che	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	7
37. EIRETE	Eirete	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	13
38. EYRA	Eira	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
39. GUABIRAMI	Guavirami	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
40. GUABIYU	Guaviju	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
41. GUAIRA	Guaira	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
42. GUANA	Guana	<i>Diccionario Castellano- Guaraní, Guaraní- castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	5
43. GUARANÍ	Guaraní	<i>Gran diccionario castellano- guaraní, guaraní- castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	10
44. GUARANIA	Guarania	9

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
45. GUAZU	Guasu	<i>Diccionario Castellano- Guaraní, Guaraní- castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
46. GUYRAPEJU	Guyrapeju	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
47. HOPE	Hope	<i>Diccionario Castellano- Guaraní, Guaraní- castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	6
48. HOVY	Hovy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	5
49. HU	Hũ	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	14
50. INGA	Inga	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	4
51. IVI	Yvy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	3
52. JAJÁI	Jajái	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	2
53. JAKU	Jaku	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	2
54. JARA	Jára	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	121

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
55. JARAMI	Jarami	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
56. JASUKA	Jasuka	<i>Ayvu rapyta.</i>	León Cadogan.	1959	9
57. JASUKARETEA	Jasukaretã	1
58. JASY	Jasy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	30
59. JASYJARA	Jasyjára	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
60. JASYMI		<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	4
61. JASYRUNDY	Jasyrundy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
62. JEROKY	Jeroky	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
63. JEROVIA	Jerovia	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
64. JERUTI	Jeruti	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	218
65. JORY	Hory	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	
66. JUKA	Juka	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	6
67. JUKY	Juky	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
68. JUTI	Juty	1
69. KAA	Ka'a	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
70. KA'AGUY	Ka'aguy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
71. KARAI	Karai	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	9

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
72. KUARAHY	Kuarahy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	13
73. KUIMBA'E	Kuimba'e	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
74. KUNUMI	Kunumi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	9
75. KUÑA	Kuña	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	19
76. KURE	Kure	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
77. LAMBARE	Lambare	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	4
78. MAINO	Maino	<i>Ayvu rapyta.</i>	León Cadogan.	1959	1
79. MAINUMBY	Mainumby	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	25
80. MAITEI	Maitei	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	8
81. MAÑA	Maña	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
82. MARANGATU	Marãngatu	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	7
83. MBA'E	Mba'e	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
84. MBARAKA	Mbaraka	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	4
85. MBIGUA	Mbigua	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
86. MBOKAJA	Mbokaja	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
87. MBO'Y	Mbo'y	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2
88. MBURUCUYA	Mburukuja	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	45
89. MBYJA	Mbyja	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	3
90. MEMBY	Memby	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
91. MÉNA	Ména	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	16
92. MENDA	Menda	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
93. MIGUA	Mbigua	1
94. MIMBI	Mimbi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	12
95. MIMBIPA	Mimbipa	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
96. MOROTI	Moroťi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	5
97. NEI	Néi Neĩ	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	16
98. NEINA	Néina	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
99. NEIRA	Ne'ĩra (posiblemente Neira es nombre propio no guaraní).	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	16
100. NIMUE	Nimue	2

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
101. NIMUENDAJU	Nimuendaju	<i>Los mitos de creación y de destrucción del mundo como fundamentos de la religión de los Apapokúva-Guaraní.</i>	Curt Nimuendaju-Unkel.	1978	2
102. NUNE	Nune	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	
103. ÑAMANDU	Ñamandu	<i>Ayvu rapyta.</i>	León Cadogan.	1959	10
104. ÑANDUTI	Ñanduti	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2
105. ÑANDUVA	Ñanduva	2
106. ÑASAINDY	Ñasãindy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	19
107. ÑE'ERY	Ñe'ëry	<i>Ywyrã ñe'ëry.</i>	León Cadogan.	1971	1
108. ÑE'ENGATU	Ñe'ëngatu	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
109. ÑEVANGA	Ñevanga	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	3
110. OSUNU	Osunu	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
111. PACHOLI	Pacholi	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	58
112. PACURI	Pakuri	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
113. PAI	Pa'i, Paĩ	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	3
114. PANAMBI	Panambi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	79
115. PEPO	Pepo	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	3
116. PIKIRI	Pikyry	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
117. POCHY	Pochy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2
118. POÑY	Poñy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2
119. POPI	Popĩ (probablemente Popi es nombre propio no guaraní).	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	2
120. POTY	Poty	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	16
121. POTY'RAYVI	Potyrayvi	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	
122. POTY'I	Poty'i	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
123. POTYJU	Potyju	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
124. POTYRENDY	Potyrendy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
125. PUCU	Puku	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	3

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
126. PYKASU	Pykasu	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	26
127. PYTA	Pytã	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
128. PYTAGUA	Pytagua	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
129. RECO	Reko	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
130. REMBIPE	Rembipe	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
131. RENDA	Renda	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	2
132. RENDY	Rendy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	16
133. RENDY'I	Rendy'i	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	2
134. RENDYJU	Rendyju	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	10
135. REROJEBY	Rerojevyy	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
136. RESA	Resa	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
137. RESAJAJAI	Resajajái	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
138. ROPE	Rope	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
139. RORA	Rora	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
140. ROVA	Rova	<i>Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
141. ROVAJU	Rovaju	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
142. ROVANA	Rovana	1
143. ROVY	Rovy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
144. RU	Ru	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	6
145. RUVUSU	Ruvusu	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
146. SAINDY	Saindy	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
147. SAITE	Saite	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1960	7
148. SASO	Säso	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1960	1
149. SAVY	Savy	<i>Mil apellidos guaraníes. Aporte para el estudio de la onomástica paraguaya.</i>	León Cadogan.	1960	1
150. SI	Sy	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	6
151. TAKUAPU	Takuapu	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1960	1
152. TECHA	Techa	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	8
153. TEE	Tee	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
154. TÉRA	Téra	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	4
155. TERAMI	Terami	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
156. TESA	Tesa	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
157. TETE	Tete	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
158. TUKUMBO	Tukumbo	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
159. TUME	Tume	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	1
160. TUPA	Tupã	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	36
161. TUPASY	Tupãsy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
162. TUPI	Tupi	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
163. UBIRAJARA	Yvyrajára	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
164. VUSU	Vusu	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
165. YABEBYRY	Javevyry	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
166. YACIRA	Jasyrä	<i>Diccionario Castellano-Guaraní, Guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1997	10
167. YASY	Jasy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	40
168. YASYMI	Jasyymi	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
169. YASYRENDY	Jasyrendy	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
170. YATAY	Jata'i	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
171. YBATE	Yvate	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
172. YBOTY	Yvoty	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	19
173. YBYTYMI	Yvytyymi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
174. YEGUAKA	Jeguaka	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
175. YEROVIA	Jerovia	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
176. YGUAZU	Yguasu	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
177. YMI	Ymi	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
178. YPACARAI	Ypakarai	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
179. YPOTY	Ypoty	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
180. YRASEMA	Yrasëma	<i>Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano.</i>	Antonio Ortiz Mayans.	1960	32
181. YRETA	Yretã	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1
182. YRUPE	Yrupe	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	5
183. YSAPY	Ysapy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	136
184. YSATI	Ysatĩ	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	4
185. YSYRY	Ysyry	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	4
186. YTATI	Itatĩ	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
187. YTORORO	Ytororõ	<i>Diccionario guaraní-español, español-guaraní.</i>	Anselmo J. Peralta y Tomás Ozuna.	1950	1
188. YUKERY	Jukeri	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
189. YVAMI	Yvami	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	
190. YVERA	Yvera	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
191. YVOTY	Yvoty	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	35
192. YVUÑU	Yvuñu	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1
193. YVY	Yvy	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
194. YVYPOTY	Yvypoty	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	1

TERAKUÉRA OJEHAIHÁICHA DGREC- PE	MBA'ÉICHAPA OJEHAI GUARANI KO'AGAGUÁPE	MBA'É ARANDUKÁPEPA OJEHAI TÉRA TEE'YVARAMO	MBA'É APOHARE	MBA'É ARÝPEPA OÑEMOASÁI	MBOY JEÝPA PE TÉRA OJEPORU
195. YVYTU	Yvytu	<i>Tesoro de la Lengua Guaraní.</i>	Antonio Ruiz de Montoya.	1639	2
196. ZUNU	Sunu	<i>Diccionario Castellano – Guaraní y Guaraní – castellano.</i>	Antonio Guasch y Diego Ortiz.	1996	1

V. ARANDUKAPURUPYRE

BAREIRO SAGUIER, RUBÉN (2004): *Literatura guaraní del Paraguay*. Asunción: Servilibro.

BOIDIN CARAVIAS, CAPUCINE (2004): *Guerre et Métissage au Paraguay: Deus compagnies rurales de San Ignacio Guasú (Misiones 2001-1767)*. Annexes. Paris: Université Paris X Nanterre.

CADOGAN, LEÓN (1959): *Avu Rapyta. Textos míticos de los Mbyá-Guaraní del Guairá*. São Paulo: Universidade de São Paulo, Brasil.

----- (1960): *Mil apellidos guaraníes. Aporte para el estudio de la onomástica paraguaya*. Serie Estudios Antropológicos nº 2. Asunción: Toledo.

----- (1971): *Ywyrã ñe'ẽry. Fluye del árbol la palabra*. Asunción: Ceaduc.

DIRECCIÓN GENERAL DE ESTADÍSTICA, ENCUESTAS Y CENSOS (2004): *Paraguay. Resultados finales. Censo Nacional de Población y Viviendas. Año 2002. Distrital*. Fernando de la Mora: DGEEC.

----- (2012): «Diferentes, pero de un mismo país», en: <<http://www.dgeec.gov.py/newspaper/news39.html>> [Consulta: 03.09.15]

GUASCH, ANTONIO y ORTIZ, DIEGO (1996): *Diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano. Sintáctico, fraseológico, ideológico*. Asunción: CEPAG.

MELIÁ, BARTOMEU (1992): *La lengua guaraní del Paraguay. Historia, sociedad y literatura*. Asunción: Mapfre.

NIMUENDAJU-UNKEL, CURT (1978): *Los mitos de creación y de destrucción del mundo como fundamentos de la religión de los Apapokúva-Guaraní*. Juergen Riester G. (ed). Lima: Centro Amazónico de Antropología y Aplicación Práctica.

ORTIZ MAYANS, ANTONIO (1997): *Gran diccionario castellano-guaraní, guaraní-castellano. Ñe'ẽ ryru guasu karaiñe'ẽ-avañe'ẽ, avañe'ẽ-karaiñe'ẽ*. Santafé de Bogotá, Colombia: EUDEPA.

PERALTA, JOVER y OSUNA, TOMÁS (1950): *Diccionario guaraní-español y español-guaraní. Ñe'ẽngueñrú avañe'ẽ-caraiñe'ẽ ha caraiñe'ẽ-avañe'ẽ*. Buenos Aires: Tupã.

PÉREZ SERRANO, GLORIA (1994): *Investigación cualitativa: retos e interrogantes*. Madrid: La Muralla.

RUIZ DE MONTROYA, ANTONIO (1876 [1639]): *Tesoro de la lengua guaraní*. Edición facsimilar de Julio Platzmann. Leipzig: B. G. Teubner.

SCHADEN, EGON (1998): *Aspectos fundamentales de la cultura guaraní*. Biblioteca Paraguaya de Antropología, vol. 28. Asunción: Universidad Católica "Nuestra Señora de la Asunción".

TOURAINÉ, ALAIN (1998): *¿Qué es la democracia?* Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica de Argentina.

UNESCO (2008): *Convivencia democrática, inclusión y cultura de la paz. Lecciones desde la práctica educativa innovadora en América Latina*. Santiago de Chile: Unesco.

VILLAGRA-BATOUX, SARA DELICIA (2002): *El guaraní paraguayo: de la oralidad a la lengua literaria*. Asunción: Expolibro.

ZANARDINI, JOSÉ, y BIEDERMANN, WALTER (2006): *Los indígenas del Paraguay* (edición actualizada). Asunción: Itaipú Binacional.

